

મુંબાઈ ઇલાકાની ભૂગોળ વિદ્યા.

આવૃત્તિ ચોથી.

પ્રસિદ્ધ કરનાર.

પુરુષોત્તમ કાહાનજી ગાંધી.

“કુખોય પ્રકાશ” અને “આસિક સાર સંગ્રહ”વાળા.

લીખ્તી. કાડિયાવાડ.

“કોપી રાઈટ” લીધો છે.

Printed at the Ahmedabad U.P. Press
by R. G.

સંવત ૧૯૪૨. સને ૧૯૮૫.

કિંમત બે આના.

પુરુષોત્તમ કૃત.

મુંબઈઈલાકાની ભૂગોળ

વિદ્યા.

સીમા—ઉત્તરે બહુચીસ્તાન તથા ભાવલપુર સંસ્થાન; પૂર્વે રાષ્ટ્રપૂતસ્થાન, માળવા, મધ્યપ્રાંતો, નિજમનું રાજ્ય અને મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી; દક્ષિણે મહીસુરપ્રાંત; અને પશ્ચિમે બહુચીસ્તાન તથા આરબીસમુદ્ર છે.

ભાગ—૧ સિંધ. ૨ કચ્છ. ૩ ગુજરાત. ૪ મહારાષ્ટ્ર એમાં દક્ષિણ તથા કોંકણ એ ભાગ. ૫ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તરકાંઠા.

(૧) સિંધ.

ભાગ.

- ૧ સિંધનો ઉર્બલી સરહદનો મુલક
- ૨ શિકારપુર જિલ્લો
- ૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો
- ૪ કરાંચી જિલ્લો
- ૫ થરપારકર
- ૬ જૈરપુર સંસ્થાન (દેશીરાજ્ય)

મુખ્ય શહેર.

- જેડમાબાદ.
- શિકારપુર.
- હૈદરાબાદ.
- કરાંચી.
- ઉમરકોટ.
- જૈરપુર.

(૨)

(૨) કચ્છ.

૧ કચ્છ. (દેશી રાજ્ય)

ભૂજ.

(૩) ગુજરાત.

૧ સુરત જિલ્લો

સુરત.

૨ ભરૂચ જિલ્લો

ભરૂચ.

૩ ખેડા જિલ્લો

ખેડા.

૪ પંચમહાલ જિલ્લો

ગોધરા, દાહોદ.

૫ અમદાવાદ જિલ્લો

અમદાવાદ.

૬ કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

રાજકોટ.

૭ પાલણપુર એજન્સિ.

પાલણપુર અને ડીસા.

૮ મહીકાંઠા એજન્સિ

સાદરા અને ઈડર.

૯ રેવાકાંઠા એજન્સિ

નાંદોદ, ખારીઆ ને છ-

ણાવાડા.

૧૦ ગાયકવાડનો મુલક

વડોદરા.

૧૧ ખંભાત સંસ્થાન

ખંભાત.

૧૨ પંચમહાલ એજન્સિ

નારકોટ.

૧૩ સુરત એજન્સિ

વાંસદા, ધરમપુર ને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર. (મુંબઈ એટ ન ગણતાં.)

(અ) કોંકણ.

૧ યાણા જિલ્લો

યાણા.

(૩)

૨ કોલાખા જિલ્લો	અલીપ્પાગ.
૩ રત્નાગીરી જિલ્લો	રત્નાગીરી.
૪ જવાર સંસ્થાન	જવાર.
૫ જંજીરા સંસ્થાન	જંજીરા.
૬ સાવંતવાડી સંસ્થાન	સાવંતવાડી.

(વ) દક્ષિણ પ્રાંત.

૧ ખાનદેશ જિલ્લો	ધુળીઆ.
૨ નાશિક જિલ્લો	નાશિક.
૩ અહમદનગર જિલ્લો	અહમદનગર.
૪ પૂણા જિલ્લો	પૂણા.
૫ સતારા જિલ્લો	સતારા.
૬ સોલાપુર જિલ્લો	સોલાપુર.
૭ ખાનદેશ એજન્સિ.	
૮ પેડ સંસ્થાન	પેડ.
૯ અકલકોટ સંસ્થાન	અકલકોટ.
૧૦ સતારા જાગીર	ભોર, ફલટન, ઝોંદ અને જત.

(પ) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તરકાનડા.

૧ કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨ બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩ ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૪ ઉત્તરકાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.
૫ કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.

૬ સાવનૂર સંસ્થાન.

સાવનૂર.

૭ દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.

સાંગલી, જમખંડી, મીરજ, કુ-
રેદવાડ, મુષોળ, ને રામકુર્ગ.

દેશી રાજ્ય. ૧ સિંધમાં ખેરપુર. ૨ કચ્છમાં કચ્છ. ૩ ગુજ-
રાતમાં વડોદરા, ખંભાત, બાવનગર, જુનાગઢ, જામનગર, છડર,
પાલણપુર, નાંદોદ વગેરે ધણાજ છે. ૪ મહારાષ્ટ્રમાં કોલાપુર, અ-
કલકોટ, પેડ, સાવનૂર. ૫ કોકણમાં જવારા, જંજીરા અને સાવંતવાડી.

મોટી નદીઓ—સિંધ, બાદર, શેત્રુંજી, ખતાસ, સરસ્વતિ,
સામરમતી, માધા, વિશ્વામિત્રી, દાદર, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી,
બીમા, કૃષ્ણા, મેશ્વો, વાવક, કીમ, સીતા, નારા, મૂળાતુઠા, પાંજરા.

પર્વત—પપ્પ, ગીરનાર, શેત્રુંજી, આરાસુર, આશ્વ, પાવાગઢ,
સાતપુડો, સંઘ્યાદ્રી અથવા પશ્ચિમઘાટ, આંદવડ.

ખંદર—કરાંચી. માંડવી, દ્વારકા, પોરખંદર, માંગરોળ, વેરા-
વળ, દીવખંદર, જાફરાબાદ, મહુવા, ઘોઘા, બાવનગર, ધોલેરા,
ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, વસાઈ, મુંબાઈ, રાજપુર. વિજયકુર્ગ,
ગોવા, કારવાડ, હોનાવર, વગેરે છે. એઓમાં કરાંચી, મુંબઈ અને
કારવાડ એ સૌથી સરસ છે.

ખેટ—ખેટ, દીવ, ગોપનાથ, પીરમ, શિઆળ, મુંબાઈ, વ-
સાઈ, ધારાપુરી, કરંજી, સાજી.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—હિંગળાદ, નારાયણ સરોવર, કોટેશ્વર,
માતાજીનો મઠ (કચ્છ), દ્વારકા, ખેટ, ગિરનાર, પ્રભાસપાટણ, શે-
ત્રુંજી, ડાકોર, જૈઅરાજી, અંબાજી, શામળાજી, સિદ્ધપુર, વડતાલ,
યુક્લતિર્ય, ચાણોદ, કન્યાળી, નાશિક, ત્રિંમક, પંદરપુર એ હિંદુ
તોકનાં અને ઉદવાડા એ પારસી લોકનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

(૫)

પવિત્ર નદીઓ—સિંધુ, સરસ્વતિ, સાગરમતી, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, વગેરે.

હવા આવાલાયક જગ્યાઓ—કચ્છ માંડવી, બાલાચડી, વેરાવળ, ગોપનાથ, આબુ, ટુંગાર, પુરંધર, અંડાળા, મહાબળેશ્વર, માથેરાન.

કૃષ્ણીનાં સંસ્થાન—દીવ, દમણ, ગોવા.

હિમ્મતીનાં સંસ્થાન—જાફરાબાદ, જંજીરા. એ અંડાળી આપતા નથી.

દ્વિપકલ્પ—કાઢિયાવાડ.

ભૂશિર—જગતપોઈટ, દીવ, રામસ.

અખાત—કચ્છનું અખાત તથા અંભાતનું અખાત.

લશ્કરની છાવણી—ભૂજ, રાજકોટ, અમદાવાદ, ડીસા, વડોદરા, માલેગામ અને પુના.

નદીઓ ઉપરનાં શેહેરો.

સિંધુ—હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી આરબી સમુદ્રને મળેછે—એનાપર સકર, બકર, હેદરાબાદ, ઠઠા, કરાંચી, શિકારપુર, મિઆણી અને કોત્રી એ શેહેરો છે.

ભાદર—મધ્યવ્રતા ડુંગરમાંથી નીકળી આરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર જસદણ, કુતીઆણાં, જ્યેતપુર, નવીઅંદર.

શેત્રુંજી—ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને અંભાતના અખાતને મળે છે—ધારી, પાલીયાણા, તળાબ.

બનાસ—શિરોઇના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળેછે—ડીસા, રાંધણપુર.

સરસ્વતિ—શિરોઇના ડુંગરમાંથી નીકળીને કચ્છના રણને

મળેછે—એના પર સિદ્ધપુર છે.

સાબરમતી—મહીકાંઠાના પહાડમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળેછે—સાદરા, અમદાવાદ.

મહી—માળવાના ડુંગરમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે—લુણાવાડા, ખંભાત.

વિશ્વામિત્રી—રેવાકાંઠાના ડુંગરમાંથી નીકળીને દાહરને મળેછે, વડોદરા.

દાહર—રેવાકાંઠાના ડુંગરમાંથી નીકળીને ખંભાતના અખાતને મળે છે—ટંકારીઆ.

વાત્રક—એ ડુંગરપર પાસેથી નીકળી સાબરમતીને મળે છે. મેથો, શેદી ને માળુમ એ એના શાખાઓ છે. એની પર માંડવા, આત્રસુંબા, મેહમદાવાદ ને ખેડા છે.

નર્મદા—સાતપુત્ર પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે—આગોદ, કલ્યાણી, નાંદોદ અને ભરૂચ.

તાપી—સાતપુત્રમાંથી નીકળીને અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના પર જુરાનપુર, જૌધાન, રદિર, માંડવી, અને સુરત છે.

ગોદાવરી—સંઘાદ્રીમાંથી નીકળી ને ખંભાતના ઉપસાગરને મળે છે, એના પર નાશિક છે.

ભીમા—સંઘાદ્રીમાંથી નીકળી કૃષ્ણા નદીને મળેછે—પંદરપુર કૃષ્ણા—સંઘાદ્રીમાંથી નીકળીને ખંભાતના ઉપસાગરને મળે છે. એના પર ડમખેડો, કમળાપુર, સતારા.

ખાંજરા—સંઘાદ્રીમાંથી નીકળીને તાપી નદીને મળેછે—ધુળીઆ.

ગુણામુદા—સંઘાદ્રીમાંથી નીકળીને ભીમાને મળે છે—પુતા.

સીના—સંઘાદ્રીમાંથી નીકળીને ભીમાને મળેછે—અહમદનગર.

કચ્છના અખાતને મળનારી નદીઓ—આછા.

કચ્છના રણને મળનારી—મચ્છ, ફલકું, ખાંભણ, ખનાસ,
સરસ્વતિ.

આરબી સમુદ્રને મળનારી—શિંધુ, ભાદર, તાપી, દમણગંગા.

ખંભાતના અખાતને મળનારી—સાબરમતી, માદી, ઢાદર,
કીમ, નર્મદા, શેત્રુંજી, સુખભાદર.

ખંભાતના ઉપસાગરને મળનારી—ગોદાવરી, કૃષ્ણા.

નદીઓનો સંગમ.

કાવેરીને—અંબિકા તથા ખરેરા મળેછે.

સાબરમતીને—વાત્રક, ભોગવો, હાથમતી, અને ખારી.

વાત્રકને—મચ્છો, શેદી અને માળુમ.

શેદીને—મહોર અને લુણી.

નર્મદાને—ઉમરાવતી.

તાપીને—પ્રાણી, પાંજરા અને ગિરણા.

ઢાદરને—વિશ્વામિત્રી.

ભીમાને—સિતા, નીરા, અને મુળામુકા.

કૃષ્ણાને—ભીમા, પંચગંગા, તુંગભદ્રા, ઘટપ્રભા, મલપ્રભા,
વારણા.

વખાણાએલી વસ્તુવાળાં શહેર.

હૈદરાબાદ—સોનેરી ભરત. ભૂજ—સોના રૂપાનો ઘાટ, તથા
ભરત. કચ્છ અને કાઠિયાવાડના ઘોડા. જામનગર—કંકુ, ખાંધણી,
ખંકુક ને મોતી. પ્રાંત કાઠિયાવાડ—કાંબી. જાલાવાડ—ઝુંમણા. મો-
રવાડ ને પુના—નાગરવેલનાં પાન. ભાલ—ઘર્ગ. ધોલરા ને ધાર-
વાડનું રૂ. સિહોર, પુના અને નાશિકનાં તાંબા પીતળનાં વાસણ.

અમદાવાદ—રેશમી કાપડ. પાટડી—વડાગરે મીઠું. પાટણ—પટોળાં, સૂડી, ને માટીનાં વાસણ. કચ્છમાંડવી—રેશમી કાપડ. કડી ને કચ્છવાગડનાં બળદ. વિજયપુર—અફીણ. પેથાપુર—બાંધણી, વાગડીઆં, સાડી ને બંદુક. કપડવંજ—કાચ ને સાજી. આમોદ ને કચ્છ અંજનરનાં દેશી ચપ્પ. સુરત—બરફી. ખંભાત—સુવર્ણેણી, ને અફીકનાં પથ્થર. આત્રસુંબા—લોહાની છરીઓ. પેઠ—પાઘડી. રેવાકાંઠા—કાટ. થાણા—અળોટીઆં. ધ્રાંગધરા ને બડાના પથ્થર. જુરાનપુર—ચેલાં. લીંબડી—સૂડીઓ. થાન—માટીનાં વાસણ. વીથનગર—તાંબા પીતળનાં વાસણ ને હળદર.

બેવડાં નામ.

દેવળગામ=કરાંચીબંદર. નગરહઠ્ઠા=પ્રાહ્મણાબાદ. કાઠિયાવાડ=સૌરાષ્ટ્ર. નવાનગર=જામનગર અથવા નગર. સોમનાથપાટણ=પ્રભાસપાટણ અથવા પ્રાચી પાટણ. ચેત્રુંજી=સિદ્ધાચળ, સિદ્ધગિરિ, વિમળાચળ, વિમળગિરી. ભદ્રેસર=ભદ્રાવતી નગરી. કેરો=કપીલકોટ, અમદાવાદ=રાજનગર. સિદ્ધપુરપાટણ=અણહિલપુરપાટણ. કચ્છમાંડવી=રાયપરબંદર. વડોદરા=બરોડા. નર્મદા=રેવાજી. સંજ્ઞાદ્રી=પશ્ચિમઘાટ. ધરમપુર=રામનગર. સદાશિવગઢ=કારવાડ. સિંધુ=અટક અથવા ઇંડસ. પોરબંદર=સુદામાપુરી.

રાજાઓની અટક.

ગૈરપુર—અમીર. કચ્છના રાવ. નવાનગરના જામ. જુનાગઢ, રાંધણપુર, ખંભાત, સચીન ને વાડાસિનારના નવાબ. પોરબંદરના રાણા. પાણણપુરના દીવાન. ભાવનગર, હડર ને કોલાપુરના મહારાજ. વડોદરાના ગાયકવાડ. ધ્રાંગધરા ને વાંકાનેરના રાજ.

મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તી.—૨૩૩૯૫૧૧૩ માણસનીછે, તેમાંના

૬૯૪૧૨૪૯ માણસો દેશીરાજ્યમાં વસેછે.

લંબાઈ પહોળાઈ—ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૯૮૦ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૬૭૦ મૈલ છે.

પેદાશ—ઘઉં, બાજરી, જુવાર, કઠોળ, કપાસ, શેરડી, તમાકુ, અકીણ, ગળી અને બુંદ વગેરેછે.

મુખ્ય ઇલાકામાં સૌથી મોટી નદી સિંધુ. શહેર, બંદર અને બેઠ મુખ્ય. પર્વત સંખ્યાદ્રી. દેશીરાજ્ય વડોદરા. જિલ્લો—આનંદેશ.

ધર્મ—હિંદુ, એ ધર્મના અનેક પંથ છે; તેમાં જૈન, વૈશ્ણવ, શૈવ, રામાનુજ, અને શ્વામિનારાયણનો. એ વગેરે અનેક છે. એ વિના મુસલમાની, જરતોસ્તી (પારસીનો) અને ખ્રીસ્તિ વગેરેછે.

(૧) સિંધ પ્રાંત.

એમાં સિંધુ નદી આવેલી છે, તેથી એ પ્રાંતનું નામ સિંધ પડ્યું છે. એના રહેવાશી તથા બાપા સિંધી કહેવાયછે.

નદીઓ—સિંધુનદી, એમાંથી નહેરો ખોદી ઘણે ઠેકાણે પાણી લઈ જાયછે. કારણ કે એમાં વરસાદ બહુ થોડો વરસેછે.

પર્વત—પણ અને હાલા. સરોવર—મંચર તે આડેછે.

રણ—થરપારકર એમાં રેતી બહુજાંછે.

સીમા—ઉત્તરે બલુચીસ્તાન અને પંજાબ, પૂર્વે જોસલમીરનું રણ ને રજપૂતસ્થાનનાં દેશીરાજ્યોછે. દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને આરબીસમુદ્ર છે. પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાનના પહાડ ને બલુચીસ્તાન છે.

મોટાં શહેર—હેદ્રાબાદ એ રાજધાની છે. જૈરપુર એ જૈરપુર સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ સિવાય ચિકારપુર, કરાચી, જોહા-

બાદ, સફર, બફર, હાલા, જારખાના, કોત્રી, હિમરકોટ, શાહખં-
દર, નગરપારકર, ઠઠા, અને મિઆણીછે.

(૨) કચ્છ પ્રાંત.

સિમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રણ, દક્ષિણે કચ્છનું અખાત. પ-
શ્ચિમે આરબી સમુદ્ર.

પ્રગણાં—પાવર, મીઆણી, બજી, પચ્છમ, ખડીર, પાંચળ, વાગડ, અંતર ગોવીસી, ભૂવડગોવીસી, હાલાગોવીસી, કાંદી, મો-
ડાસા, અબડાસા, કંડ, ગરડો ન માક, એ સોળછે. એના નીચે
પ્રમાણે આઠ કર્યા હરાવ્યાછે, તે પ્રમાણે હાલમાં રાજ્યવહીવટ ચાલેછે.

૧ રાપર. ખડીર થાણું. ૨ ભચાઉ. ૩ અંતર. ૪ ભુજ.
ખાવડાથાણું. ૫ મુદ્રા. ૬ માંડવી. ૭ અબડાસા. નખત્રાણા થાણું.
૮ લખપત. એમાં ખડીર થાણાનું મુખ્ય શહેર ગદડો; અબડાસાનું
જગ્યા અને બિદા. બાકીના કર્યાએના મુખ્ય શહેર તેજ ના-
મનાં છે.

નદીઓ—એમાં જાણવા લાયક નદી નથી, પણ નાગમચી,
રૂકમાવતી અને ખારી નામના વહેણા છે; એઓમાં આખું વરસ
પાણી રહેછે.

પર્વત—કાળો, નનામો, ધોણોધર.

મોટાં શહેર—ભૂજ એ રાજધાની, એ સિવાય અંતર, માં-
ડવી, મુદ્રા, લખપત, જગ્યા, તૂણા, બેલા, રાપર, આષોધી (મો-
રબીનું) ભચૌ, નળીઆ, કડોરા, તેરા, સુમરીશેહા, ગદડો, કેરા,
કંચકોટ, કુધઈ, ભદ્રેસર, નખત્રાણા, બિદા. ખાવડો, માતાજીનો મઠ.

કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં એઆખંડળમાં કચ્છીગઢ છે.

અને વવાણીઆના બંદરો, મોરબીનાં, ઝીંઝુંવાડાનાં, જામનગરનાં, અને સિંધના બરતા બંદરપર રાવનો હક પહેલો છે.

(૩) ગુજરાત પ્રાંત.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું રણ ને શીરોધી; પૂર્વે માળવા, ખાતદે-
ગ, સાતપુડાં પર્વત; દક્ષિણે થાણા જિલ્લો તથા આરબી સમુદ્ર;
પશ્ચિમે કચ્છનું અખાત અને આરબી સમુદ્ર છે.

રાજધાની—અસલની રાજધાની દ્વારકા, વલ્લભીપૂર, પંચાસર,
પાટણ એ અનુક્રમે હતી, અને હાલની રાજધાની અમદાવાદ
ગણાય છે.

રહેવાશી તથા ભાષા—ગુજરાતી કહેવાય છે.

૧ સુરત જિલ્લો.

પ્રગણાં—પારડી, વલસાડ, ચોકલી, જલાલપોર, બારડોલી,
માંડવી, એર્વાસી, એરપાડ.

નદીઓ—તાપી, કીમ, પ્રાણી, અંબિકા, દમણગંગા, મીંઢાળા,
પાર, એરંગા અને કાલક.

ડુંગર—પારનેરા અને ડુંગરની ટેકરી છે.

મોટાં ગામ—સુરત, પારડી, વલસાડ, ચોકલી, જલાલપોર,
બારડોલી, માંડવી, એરપાડ, ગગવાડ, કુંતા, ઉદવાડ, બહુધાન,
રદિર, ઉમરસાડી, છરવાડ, દેહેગામ, અમલસાડ, કતારગામ, વાલોડ.

નીચજ—ડાંગર. જુવાર, રૂ, ઘઉં, કેહાળ, તથા બાજરી,
દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી અને કેળાં એ મુખ્ય છે.

૨ ભરૂચ જિલ્લો.

પ્રગણાં—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ, જંજીસર.

નદીઓ—નર્મદા, મહી, ઢાઢર, કીમ, ઉમરાવતી.

મોટાં શહેર—ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ, જંજીસર, શુક્લતિર્થ, હાંસોટ, વિનાયત, કેરવાડા, માતર, ટંકારીઆ.

ખીજી હકીકત—શુક્લતિર્થ નર્મદા નદીને કાંઠે જનવાનું ઠેકાણું છે તથા એની પાસે કબીર વડ છે.

પેઘરા—૩, જીવાર, ડાંગર, બાજરી, તુવેર, મગ, ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી, તમાકુ, ઘંસાદી.

૩ ખેડા જિલ્લો.

પ્રગણાં—કપડવંજ, ઠાસરા, નડીઆદ, મહમદાવાદ, માતર, આણંદ, બોરસદ.

નદીઓ—મહી, વાત્રક, મેશ્વો, ચેદી, મોહોર, ખારી, લૂણી.

મોટાં ગામ—ખેડા, કપડવંજ, ઠાસરા, નડીઆદ, મહમદાવાદ, માતર, આણંદ, બોરસદ, આવસુંબા, કઠલાલ, મહુધા, ઉત્તરસંડા, ડાકોર, ઉમરેઠ, લસુંદ્રા, વડતાલ, નાપાડ, તોરણા, આંત્રોલી, અલીણા, કરમસદ, વાસદ.

પેઘરા—કાદરા, ડાંગર, જીવાર, ચેરડી, બાવટો તે સિવાય બાજરી તથા તમાકુ ઘણીજ પાકે છે, અને તે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે.

વિશેષ હકીકત—લસુંદ્રા અને આંત્રોલીમાં ઉના પાણીના ફુંડ છે. ડાકોરમાં રણછોડજીની મૂર્તિ અને ગોમતી તળાવ છે. વડતાલ એમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું ધામ છે.

૪ પંચમહાલ.

પંચમહાલ—અગાઉ એમાં ગોધરા, હાલોલ, કાલોલ, ગ્રાલોદ ને ઢાહોદ એ પાંચ પ્રગણાં હતાં તે પરથી એ નામ પડ્યું છે, પ-

રેલુ હાલમાં અંગ્રેજ સરકારે દાહોદ સાથે ઝાલોદ અને કાલોલ સાથે
હાલોલ નેડી દીધાં છે. તેથી હવે ત્રણ પ્રગણાં ગણાય છે—ગોધરા,
કાલોલ ને દાહોદ.

નદી—મહી નદી એ જિલ્લાની પશ્ચિમ હદ પર છે.

પંથ—પાવાગઢ, તે પર મહાકાળી માતાનું દેરું છે.

મોટાં શહેર—ગોધરા, હાલોલ, કાલોલ, દાહોદ, ઝાલોદ, આં-
પાનર, વેળવપુર.

ખીજી હકીકત—આ જિલ્લો અગાઉ સિંધીઆના તાબામાં
હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો, હાલ એને અંગ્રેજ સરકાર સુધારે
છે. ગોધરા પાસે કના પાણીના કુંડ છે.

નીપજ—ઘર્ગ, ડાંગર, ખાજરી, મકાઈ, ચણા, તલ અને
મહુડાં પુષ્કળ પાડે છે.

૫ અમદાવાદ જિલ્લો.

પ્રગણાં—પ્રાંતીજ, વીરમગામ, ઘોળકા, દસકોઈ, ધંધુકા,
ધોધા, સાણંદ.

નદીઓ—સાબરમતી, હાથમતી, વાતક, માગુમ, મેથો,
ખારી, બાદર, ગોમા, નિત્રકા, ઉતાવળી.

તળાવ—મુનસર, ગંગાસર, કાંકરીઝી, મલિકસાબર, નળસરોવર.

મોટાં ગામ—અમદાવાદ એ રાજધાની તે સિવાય પ્રાંતીજ,
વીરમગામ, ઘોળકા, ધંધુકા, ધોધા, સાણંદ, મોડાસા, પાટડી, માંડળ,
કોડ, વડકા, ઘોલેરા, રાણપુર, ચરવાળા, ગાંધ, ગાંગડ, બાવળા,
ખસ, ગોધાવી, સર્વેજ, ચોરવડોદ્રા, કાસંદ્રા, આરાધોડા.

ખીજી હકીકત—પાટડીમાં વડાગરૂં મીઠું થાય છે. તે આખા
મુંબઈ ઇલાકામાં વખણાય છે. વડકામાં કારતક સુદ પૂનમે મેળો

ભરાય છે. તેમજ ધંધુકા પ્રગણાના ભીમનાથમાં આવણ સુદ પૂતમે મળેા ભરાય છે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગએલો કિલ્લો છે.

ઉપજ—બાજરી, શુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડી તમાકુ, શેરડી, આદુ, ગળી, તલ, દીવેલી છે. રૂ, અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવે છે.

કસબ, રેગમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં વેચા છે.

૬ કાઠિઆવાડ એજન્સિ.

સીમા—ઉત્તરે કચ્છનું અખાત તથા કચ્છનું રણ; પૂર્વે અમદાવાદ નિહો તથા અંભાતનું અખાત; દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

પ્રાંત અને તેનાં મુખ્ય શહેર.

૧ આલાવાડ—વ્રાંગધરા.

૨ ગોહિલવાડ—ભાવનગર.

૩ હુંડસરૈયા —ડાકા.

૪ બાબરીઆવાડ—બકરાબાદ.

૫ કાઠિઆવાડ—જસદણ.

૬ સોરઠ—જુનાગઢ.

૭ ખરડો—ગેરબંદર.

૮ હાલાર—તવાનગર.

૯ મચ્છુકાંઠો—મોરબી.

૧૦ ઓખામંડળ—દારકા.

ડુંગર—૧ ચોટીવાનો ડુંગર— એ વ્રાંગધરાથી સરધાર અને જસદણ સુધી ગએલો છે.

૨ વાલગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર એ ડુંગરા ગોહીલવાડમાં છે.

૩ શુવુંળ એ પાલીતાણા પાસે છે તેપર આવકનાં દેરાં છે.

૪ ગીર પર્વત એ સોરઠમાં છે.

૫ ગીરનાર એ જુનાગઢ પાસે છે તે આખા કાઠિઆવાડમાં

સૌથી જમો છે. તેનાપર આવકનાં દેરાં છે.

૬ બરડો પર્વત તે બરડામાં છે.

મોટીનદીઓ—૧ ભાદર, ૨ મધ્ય, ૩ ઝોઝાત, ૪ શેત્રુંજી, ૫ આજી, તે સિવાય ફલકુ, બાંબણ, માલણ, ધાતરવડી, બગડ, સુકભાદર, ગોંડલી, રામાવતી, ઝેંડ, ઘોડાઘોઘ વગેરે છે.

મંદર—ભાવનગર, ઘોઘા, મહુવા, જલકરાબાદ, નવુંબંદર, દીવ બંદર, વેરાવળ, માંગરોળ, નવીબંદર, પોરબંદર, હારકા, સલાયા, જોડીઆ, વવાણીઆબંદર.

ખેટ—ખેટ, દીવ, પીરમ.

હવાખાવાતી જગ્યાઓ—ખાલાયડી, ગોપતાય, વેરાવળ.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં—૧ હારકા એમાં રણજોડજીનું ધામ છે. ત્યાં વૈશ્ણવ લોકો જાત્રા કરવા જાય છે. તે ગાયકવાડને તામે છે. ૨ ગીરનાર, ૩ શેત્રુંજી એ બંનેનાં ઉપર આવકનાં તથા વૈશ્ણવનાં દેરાં છે. ૪ પ્રભાસ પાટણ. ૫ પ્રાચીનિર્ય ત્યાં શ્રી કૃષ્ણદેહ છોડ્યો. ૬ ગઢડા ૭ મૂળી એ બંનેમાં ગ્વામીનારાયણનાં ધામ છે. ૮ વુળ-શ્રી શ્યામ એમાં હિના પાણીના કુંડ છે.

ફિરંગીનુંગામ—દીવ.

હામસીનું—જલકરાબાદ.

ગાયકવાડનો પંચમહાલ—અમરેલી, ધારી, દામનગર, કોડીનાર, અને શિયામનગર છે. તેમજ ઝોઝાખામંડળ પ્રાંત પણ ગાયકવાડને તામે છે.

રાજકીયસ્થેશન—ઉત્તરમાં—વડવાણ, દક્ષિણમાં—માણેકવાડા. પૂર્વમાં—સોનગઢ. અને પશ્ચિમમાં રાજકોટ.

વર્ગવાર તાલુકા અંતે તેના તાપ્તાનાં ગામ.

વર્ગ પેહેલો:—જુનાગઢ ૮૯૦ ॥ જામનગર ૬૩૩ ॥ ભાવનગર ૫૪૨ ॥ ધ્રાંગધરા ૧૨૫ ॥ એ ચારે રાજ્યોને દીવાની તથા કોજદારી કામમાં કુલ અપ્પત્તાર છે.

વર્ગ બીજો:—પાર્લાતાણ ૧૦૦ ॥ લીંબડી ૭૨ ॥ રાજકોટ ૬૦ ગોંડળ ૧૮૦ ॥ વાંકાનેર ૭૬ ॥ વઘવાણ ૩૧ ॥ મોરબી ૧૨૫ ॥ ધ્રોળ ૬૧ ॥ જાકરાબાદ ૧૨ ॥ એઓને દીવાની કામમાં કુલ અપ્પત્તાર છે, તથા કોજદારી કામમાં મરણની શિક્ષા પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની મંજૂરીથી કરી શકે.

વર્ગ ત્રીજો:—વળા ૪૦ ॥ બાટવા ૫૨ ॥ સાયલા ૩૮ ॥ જસદણ ૬૧ ॥ પોરબંદર ૧૦૩ ॥ ચુડા ૧૩ ॥ લખતર ૪૨ ॥ એઓને દીવાની કામમાં ત્રીશ હજાર સુધી દાવા ચુકવવાનો તથા કોજદારી કામમાં સાત વર્ષ કેદ તથા દશ હજાર રૂપિયા સુધી દંડ કરવાનો અપ્પત્તાર છે.

વર્ગ ચોથો:—મૂળી ૧૬ ॥ લાડી ૮ ॥ વીરપુર ૧૨ ॥ બજાણા ૨૬ ॥ માળીઆ ૧૦ ॥ એ દીવાનીમાં દશ હજાર સુધી દાવા ચુકવે અને કોજદારીમાં ત્રણ વર્ષ કેદ તથા પાંચ હજાર રૂપિયા સુધી દંડ કરે.

વખણાએડી વસ્તુ:—લીંબડી—સૂડી. ધ્રાંગધરા અને બડોના પથ્થર. થાન—માટીનાં વાસણ. બાલ—ઘર્જ. સાયલા—સૂડી. મા-વરકુંડલા—દોલીઆ. સિહોર, મોરબી—તાંબાપીતળનાં વાસણ. મા-ળીઆ—કેરી. નવાનગર—કંકુ, બાંધણી, બુંકક, મોતી.

પ્રાંતવાર મોટાં ગામ.

૧ આલાવાડ:—ધ્રાંગધરા, લીંબડી, વઘવાણ, લખતર, થાન, સાયલા, ચુડા, બજાણા, હજવદ, સોથા, સિહાણી, મૂળી, વાંકાનેર.

૨ ગોહીલવાડ:—ભાવનગર, પાલીતાણા, વળા, તળાજ, લાઠી, સિહોર, કુંડલા, મહુવા, ગઢડા, ખોટાદ, લીંબડા, દામનગર, ગારી-આધર, ઉમરાળા.

૩ હુંડસરવૈયા:—ડાઠા, ગણધેળ, ચોક.

૪ બાબરીઆવાડ:—જનકરાઆદ, ડેડાણ, રાજુલા.

૫ કાઠિઆવાડ:—જેતપુર, બગસરા, જસદણ, ચીતળ, બાબ્રા બીલઆ, ચોટીલું, સદામડું, કોટડાપીડા, પાળીઆદ; તે ગિવાય ગાયકવાડ તામાનાં અમરેલી, ધારી વગેરે છે.

૬ સોરઠ:—જુનાગઢ, બાટવા, અમરાપુર, કોંડીનાર, પેરાવળ, પાટણ, દેસોદ, માંગરોળ, ઉના, દીવ, દેલવાડા, ચોરવાડ, વંથળી, મુળીયું, કુતીઆણા, માણાવદર, ગીદડ, રાણપુર, બાલાગામ.

૭ બંદો—પોરબંદર, નવીબંદર, માધવપુર, મીઆળી, કંદે-રાણું, રાણાવાવ.

૮ હાલાર—નવાનગર, ગોંડળ, રાજકોટ, ધ્રોળ, ધ્રાક્ષ, જ્વે-ડીઆ, આંમરણ, અંભાળીઆ, કાલાવડ, કંદોરણા, બાલાચડી, ધોરાજી, ઉપલિટા, સરપદડ, સરધાર-વીરપુર, બાળંભા, લાલપોર, બાયાવદર, સરસાઈ, ગણોદ, ઢાંક, પડધરી.

૯ મઠ્ઠુકાંડો—મેરબી, માળીઆ, વવાળીઆ, ટંકાંડ.

૧૦ ઓખાંમંડળ—દારકાં, આરંબડું, ધોળાકી, મડી, રૂપેણ, પોશીતરું.

મુખ્ય શહેર—રાજકોટ, એમાં પોલીટીકલ એજન્ટસાહેબ રહેછે. લંબાઈ, પહોળાઈ—પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૦૦ મૈલ; ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૭૫ મૈલ છે.

મુખ્ય નિકાશ—કપાસ, બાજરી, જુવાર, ધર્ડ, ચણા, અ-

ડદ, મડ, મગ, ચોળા, તલ, અને ઝેરડી એ મૂખ્ય છે. આ ઇલાકામાં ઘણાં બંદર છે; ત્યાંથી રૂ, ઉત્ત, અનાજ, ઘી, ગોળ, તલ, ઘોડા, ઠેર વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાય છે.

-૦૦૦૦૦૦૦૦<-

૨ પાલણપુર એજન્સિસ.

સંસ્થાન—પાલણપુર, રાંધણપુર, વારાહી, તેરવાડા, થરાદ અને મોરવાડા, વાવ, સહગામ, દેવદર, ચારચટ, તથા સાંતલપુર, ભાબર, કાંકેજ.

નદીઓ—ગનાસ, સરસ્વતિ, નીમરાખી.

પર્વત—શીરોહના પહાડ, અંમાજી, આરામુર.

મોટાં ગામ—પાલણપુર, રાંધણપુર, ડીસા, વારાહી, થરાદ, મોરવાડા, વાવ, સહગામ, દેવદર, સાંતલપુર, કાંકેજ, સમી, મુજપર, તેરવાડા, ભાબર.

પાલણપુર અને રાંધણપુર એ મોટાં સંસ્થાન છે. પાલણપુરના રાજકર્તા દીવાન કહેવાય છે. રાંધણપુરના નવામ બાબી ચોલાદના છે.

ડીસામાં અંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની ઢાવળી છે.

નિકાશ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મડ અને બીજાં ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિસમાં ડાંગર અને ઝેરડી પાકે છે. વારાહી અને રાંધણપુરમાં રૂ પેદા થાય છે તે મુંબઈ જાય છે. *

૩ મહીકાંડા એજન્સિસ.

પ્રગણાં—નાની મારવાડ, રેવર, સાગરકાંડો, વાત્રકકાંડો, બાવીશી, કટોમણ.

મુખ્ય સંસ્થાન—૧ ઇડર, ૨ ઘાંતા અને માલપુર સંસ્થાન, ૩ મોહનપુર, ૪ બાહસણ, ૫ સતલાસણ, ૬ માણસા, ૭ ઘોડાસર અને

આમલીઆરા, ૭ વડાળી.

નદીઓ—સામરમતી, વાત્રક, હાથમતી, ખારી, મેથો, માળુમ.

મોટાંગામ—સાદરા, ઘડર, મોહન, માણસા, પેથાપુર, અ-હમદનગર, રણાસણ, વડાળી, દાંતા વરસોડા, ઇલોલ, વાસણા, નોટાણા, કટોસણ, ખાયડ, ઓયલા, ગામટ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, જીવાર, ખીજું ધાન્ય. તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂંછ.

આરામુરનો પર્વત છે તેમાં અંબાભવાનીનું દેરું છે. નવેમ્બર માસમાં શામળાળનો અને ફેબ્રુઆરી માસમાં ખેડ ખલ્લોનો મેળો ભરાય છે.

૪ રેવાકાંડા એજન્સિ.

રેવાનદીની આસપાસનો મૂલક તથી રેવાકાંડા નામ પડ્યું છે.

સંસ્થાન—રાજપીપળા, જોટાકદેપુર, ખારીઆ, હુણાવાડા, સુંથ, અને વાડાસિનોર.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, પુનમ, ગોમા, ઢાદર, વિદ્યામિત્રી, હેરણ, કરજણ, અને ચોર.

પર્વત—રાજપીપળા.

મોટાંગામ—નાંદોદ, જોટાકદેપુર, ખારીઆ, હુણાવાડા, સુંથ, વાડાસિનોર, નાકોટ, બાદરવા.

નિકાસ—મિરમતી લાકડાં, રૂં, જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય.

૫ ગાયકવાડ સંસ્થાન.

આ રાજ્ય એક જગ્યા તથી, પણ વિખરાતું છે. તેના મુખ્ય ભાગ વડોદરાવાળો, નૌસારીવાળો, કડી પ્રગણું, કાઠિઆવાડમાં

અમરેલી પંચમહાલ, ઝોખામંડળ, વળી કેટલોક ભાગ સુરતજિલ્લા સાથે મેળમેળ થઈ ગયો છે.

એ રાજ્યમાં આવેલી નદીઓ—સરસ્વતિ, વિધામિત્રી, દા-
દર, અને તાપી. વગેરે

મોટાંગામ—વડોદરા, એ રાજધાની તે સિવાય ડભોઈ, સં-
ઝેડા ઇંટોલા, વસો, પેટલાદા, બળેશ્વર, સોજીયા, નવસારી, ગણુ-
દેવી, કડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, વિશનગર, મેસાણા, અમ-
રેલી, કોડીનાર, ઠારકાં.

૬ ખંભાત સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર ખંભાત એ મહીનદીને કાંઠે છે. એમાં નવાગ
સાહેબ રહે છે.

મુખ્ય નદી—મહી.

પેદારા—બાજરી, ગુવાર, ધાત્રાં, મીડું, રૂ, ગળી, અફીણ, સ્ક-
તરાકાપડ, શેત્રંજી, અને અફીકના જૂદાં જૂદાં રૂપ ખંભાતમાં
બનાવે છે.

૭ પંચમહાલ એજન્સિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહે છે; તેના તાખામાં ત્રાફ-
કાટની નાની જમીનદારી છે.

વેપારની મુખ્ય જગ્યાસ હમારતી લાકડું છે.

૮ સુરત એજન્સિ.

સંસ્થાન—૧ સચીણ, ૨ વાંસદા, ૩ ધરમપુર અથવા રામનગર.

નદીઓ—કાવેરી, અંબીકા, દમણગંગા, ઝોરંગા, ખરેરા,
પાર, કોલક.

મોટાં ગામ—ધરમપુર, વાંસદા, સચીણ, લાયપુર, ખીનાર,
કાંબળા વગેરે છે.

વાંસદા પ્રગણામાં દેવકી ઉનાઇનો કુંડ છે.

નિકાસ—ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, ખાદી, મહુડાં, ઈમારતી લાકડાં વગેરે છે.

ઉત્તર મહારાષ્ટ્ર.

નદીઓ—ગોદાવરી, તાપી, ભીમા, કૃષ્ણા, સીના, નીરા, મૃગામૃઠા, ગીરણા, પાંજરા.

પર્વત—સંઘાદ્રી, સાતપુડો, ચાંદવાડ.

શહેર—ધૂળીઆ, માલેગામ, નંદુર્યાર, એવલે, મનમાડ, બુથાવળ, નસીરાબાદ, નાશિક, ત્રિંબંક, અહમદનગર, પૂના, સતા-રા, મહાબળેશ્વરની ટેકરી, આસ્ટે, ખડકી, કોરેગામ, આળીસગામ, સોલાપુર, પંદરપુર, જુલ્હર, સિન્હર, પુરંદર, ખારસી, અકોલે, અં-ડાળા; એ સિવાય દેશીરાજ્યનાં શહેર નાંચ મુજબ છે.

પંતસચીવ, ભોર, નીયાળકર, ફલટન, પ્રાંતપ્રતિનિધી, ઓંદ, ડકળે, જત, અકલકોટ, પેઠ.

ભાષા—મરાઠી તથા કાનડી છે.

નિકાસ—અનાજ, કડોળ, રૂ, ચેરડી, તમાકુ, ઈમારતી લાકડું, મહુડાં, મધ, લાખ, ડાંગર, મણ, મુરોખ્યાર. વગેરે

કોંકણ.

નદી—અંબા.

પર્વત—સંઘાદ્રી.

મોટાં શહેર—મુંબાઈ, થાણા, અલીબાગ, રનાગીરી, કલ્યાણ, વાંદરા, વિંગોરલા, માહીમ, હરણાઈ, મરોડ, દેહેણું, અગાસી, વસઈ, કોલાઆ, પતવેલ, વિજયદુર્ગ, જ્યારા, જંજીરા ને સાવંતવાડી,

બીમડી, રાજપુર.

નિકાસ—ચોખ્ખા, નાગલી, ચણા, અડદ, ડાંગર, મીઠું, સાડીચો, નાળિયેર, સોપારી, હરડાં.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનડા.

નદીઓ—લીમા, કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા, મહાભા, પંચગંગા, વાર્ણા, વર્ધા, તુંગભદ્રા.

પર્વત—સંસ્કારી.

મોટાં શહેર—દ્રાવડી, વીજતપુર, આગલકોટ, મેલગામ, ધારવાડ, વિશાખગઢ, કારવાડ, કંપચા, હોનાવર, ગોવા, હુમલી, અંકાપુર, એ સિવાય દેશી રાજ્યનાં શહેર નાંચે મુજબ છે.

મુંગલી, જમખંડી, મોરજ, કુંડલવાડ, મુધોળ, રામદુર્ગ, બદામી, મંગળવાડ, શીરહતી, શાવનુર, કોલાપુર, કાગળ, આવડા, કચિંગ, કરંજી.

નિકાસ—ગુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, આજરી, જાકડાં, ધાતુનો સામાન, કાપડ, તમાકુ, ડાંગર, દેશી જાંડું કાપડ.

શેહેરવાણન.

હેદરાબાદ—એ સિંધપ્રાંતની રાજધાની છે. એમાં સોનેરી ભરતનું તથા દાંતનું કામ સારું થાય છે. આંહી મીર લોકોનો કચરો ગેવા લેય છે.

ઠક્કા—એ ઘણુંજ અસલી શહેર સિંધમાં છે. અગાઉ તે સોટું શહેર હતું. પરંતુ હાલમાં તે પડી ભાગ્યું છે. તેથી વેપાર બરાબર ચાલતો નથી.

ઉમરકોટ—આ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં હિંદુસ્તાનનો પ્રખ્યાત અકબર બાદશાહ જન્મ્યો હતો.

કરાંચી—મુંબઈ હાલાકામાં ઘણું સારું ને મોટું બંદર છે. તેમાં વેપાર ઘણોજ ચાલે છે.

ભૂજ—એ કચ્છની રાજધાની છે. એમાં ખરતનું તથા સોના કાપાનું કામ બહુ વખાણવા લાયક થાય છે. કચ્છનો પોલીટીકલ એજન્ટ આંહી રહે છે. પ્રાગમત મંલેજ જોવા લાયક છે. એમાં હા-મરૂકલ, હબરશાળા, સંસ્કૃતશાળા, ઉર્દુમૂલ, તથા બાપાની શાળા છે.

કચ્છમાંડવી—એ કચ્છનું સૌથી વધારે વસ્તીવાળું ને વેપારમાં પહેલા નંબરનું બંદર છે. આંહી સંસ્કૃતશાળા છે. આંહીના બ્રહ્મસી સાહસિક ગણાય છે.

દારકાં—એ ગુજરાતની અગાઉની રાજધાની ત્રી કૃષ્ણે રચાવી હતી. હાલમાં તે જગ્યાનું ઢેકાણું છે, ને તે ગાયકવાડ સરકારને તાબે છે.

રાજકોટ—એ આજી નદીપર છે. ત્યાં અંગ્રેજ કાંપ છે. કાઠિઆવાડનો પોલીટીકલ એજન્ટ આંહી રહે છે, તેથી તે આખા કાઠિઆવાડની રાજધાની ગણાય છે. એમાં રાજકુમાર કોલેજ, ટ્રેનિંગકોલેજ, હાઈસ્કૂલ, ને હબરશાળા વગેરે છે.

જુનાગઢ—આ શહેર ઘણું જૂનું છે, ને તે કાઠિઆવાડમાં પહેલા વર્ગમાં ગણાય છે. એની પાસે ગીરનારનો પ્રખ્યાત ડુંગર છે.

ભાવનગર—એ કાઠિઆવાડમાં પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે, તેમજ આખા કાઠિઆવાડમાં ઉપજમાં અને સુધારામાં એ પહેલ નંબરે છે અને તે સારું બંદર છે.

અમદાવાદ—એ અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૧૨ માં વસાવ્યું તે

ગુજરાતની રાજધાની છે; તેમાં વેપાર ફીક ચાલેછે. આંહી જી-
મામસાદ, શાહીબાગ, શાહઆલમનો રોજે, સ્વામીનારાયણનું મં-
દિર, વગેરે ઘણા મકાનો જોવા લાયક છે. વળી હાઇસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ-
કોલેજ, મેડીકલ સ્કૂલ, છાપખાનાં, અને બીજાં અનેક જાતનાં
કારખાનાં છે.

ખેડા—વાવક ને શેદી નદીના સંગમપર છે. તે ખેડાજિલ્લાનું
મુખ્ય શહેર છે.

ખંભાત—મહી નદીપર ઘાણુંજ જૂનું શહેર છે.

ચાંપાનેર—એનું અસલ નામ ચંપાવતીનગરી હતું. તે ઘાણુંજ
નામિયું શહેર હતું, અગાઉ તેમાં પતધરાવળનું રાજ હતું. હાલ-
માં તે તૂટી ગયુંછે.

વડોદર—તે ગાયકવાડ સરકારની રાજધાની વિંધામિત્રી
નદીપર છે.

ભરૂચ—એ નર્મદા નદીને કાંઠે એજ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેરછે.
એ શહેર ઘણું જૂનું છે.

સુરત—તાપી નદીને કાંઠે મોટું બંદર છે. અગાઉ તેમાં વે-
પાર પ્રબળ ચાલતો; આંહી પહેલાં અંગ્રેજ તથા વલંદા લોકોએ
વેપારની કોઠી નાખી હતી. આગ અને રેલથી હાલ તે ખરાબ
હાલતમાં આવી ગયું છે.

મુંબઈ—ઈ. સ. ૧૬૬૮ માં ફિરંગીપાસેથી ઇંગ્રેજોને કન્યાદા-
નમાં મળ્યું. એ મુંબઈ હલાકાની રાજધાની અને ઘણું સાઈ બંદર
છે, ગવરનર સાહેબ આંહી રહેછે. ઇનસાફ કરવાની સૌથી મોટી
કચેરી આંહી છે. મુંબઈમાં ઘણી જાતના લોક વસેછે, અને વેપાર
પણ ધમધમકાર ચાલે છે.

ધુળીઆ—એ પાંજરા નદીપર ખાનદેશની રાજધાનીનું મોટું શહેર છે.

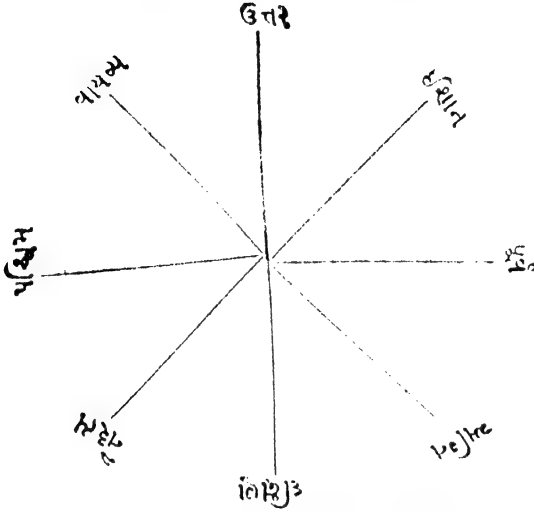
પૂના—મૂળામૂકા નદીપર છે, અગાઉ તે પેથાની રાજધાની હતી. હાલમાં તે અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે, અને માહારાજની રાજધાની છે. આંહી લશ્કરી છાવણી તથા સંસ્કૃત પાઠશાળા છે.

નાશિક—ગોદાવરીના મૂળ પાસે હિંદુઓનું જનતાનું ડેકાણું છે.

અહમદનગર—સીના નદીપર છે. તે અગાઉ મુસલમાના રાજ્યની રાજધાની હતી. ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલી બહાદુર સાંદખીખી આ શહેરમાં ઘઠ ગઈ છે.

સોલાપુર—એ રેલવેનું મોટું સ્ટેશન છે. બેલગામ, ધારવાડ, ખારશી વગેરેનું ૩ આંહી આવે છે. તેથી ૩નું મોટું મથક ઘઠ પડ્યું છે. એમાં સાડી, ધોતીઆં વગેરે કાપડ સારું બને છે.

નકશાની દિશાની સમજણ. *

* આ કોઈ ઉપરથી દિશાની
બાબત સાફ સમજાવે.

જમીનના ભાગની બાબત.

જમીનના મોટા ભાગ, જેમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેને ખંડ કહે છે.

જમીનનો જે ભાગ ચોતરફ પાણીથી ઘેરાયેલો હોય તેને દ્વિપ, ખેટ કે ટાપુ કહે છે.

જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી, અને એક બાજુએ જમીન આવેલી હોય તેનું નામ દ્વિપકલ્પ.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ, જમીનના બે મોટા ભાગને સાધે છે, તેને સંયોગીભૂમિ કહે છે.

જમીનના જે આણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર, ભુશલાકા, કેપ, હેડ, અથવા બિંદુ કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહે છે.

જમીનના થોડા ઊંચા ભાગને ડુંગર, વધારે ઊંચા ભાગને પર્વત અને તળીએથી સંધાએલા ડુંગરને હાર કહે છે. અને નીચા ટેકરી એને ધાર કહે છે.

સપાટ જમીનના વિશાળ પ્રદેશને મેદાન કહે છે.

પાણીના ભાગની વ્યાખ્યા.

પૃથ્વીના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાયેલો પ્વારા પાણીનો જે સમુદાય, તેને મહાસાગર કહે છે.

પ્વારા પાણીનો જે ભાગ, મહાસાગર કરતાં નાનો હોય તેને સાગર કે સમુદ્ર કહે છે.

સમુદ્રનું પાણી વારાફરતી ચડે તેને બરતી અને ઉતરે તેને ઓટ કહે છે.

સમુદ્રનો જે કાંઠો લાંબો થઈને જમીનમાં પેડેલા હોય તેને અખાત કહે છે.

અખાતનું મોં પેડેલું હોય તો તેને ઉપસાગર કહે છે.

જે નાનો પાણીનો ભાગ, પાણીના એ મોટા ભાગને સાંધે છે તેને સામુદ્રધુની કહે છે.

પાણીનો જે ભાગ જમીનથી ઓતરક ધેરાએલો હોય તેને સરોવર કહે છે. સરોવરથી નાનું હોય તો તળાવ કહે છે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈને સમુદ્રને મળે છે, તેને નદી કહે છે. નદી અતિથે મોટી હોય તેને નદ કહે છે.

નદી જ્યાંથી નીકળે તે ડેકાણાને તેનું મૂળ ને મળે તે ડેકા-
ણાને તેનું મુખ કહે છે.

સમુદ્રનો સાંકડો ૫૮ કે બાગ જમીન ઉપર ધસી આવેલો હોય
અથવા જમીનથી તેનું રક્ષણ થતું હોય તેને નળ કહે છે.

જે જગ્યાએ નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને સંગમ કહેછે
સમુદ્રને મળતાં પહેલાં ભરતીનું પાણી માલિ આવે એવું જે
નદીનું મુખ પહોળું થાયછે તેને ખાડી કહેછે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાલવાર કોડા.

ચાવડા વંશ.

વનરાજ	૭૪૬—૮૦૬—૬૦
ચોગ્યરાજ	૮૦૬—૮૪૨—૩૬
ખેમરાજ	૮૪૨—૮૬૬—૨૪
ભવડ	૮૬૬—૮૯૫—૨૯
વિરેસિંહ	૮૯૫—૯૨૦—૨૫
રનાદિત્ય	૯૨૦—૯૩૫—૧૫
સામતસિંહ	૯૩૫—૯૪૨—૭
કુલ.	૭૪૬—૯૪૨—૧૯૬

સોલંકી વંશ.

મૂળરાજ	૯૪૨—૯૯૭—૫૫
ચામુડ	૯૯૭—૧૦૧૦—૧૩
વલ્લભ	૧૦૧૦—૧૦૧૦—૦
કુલભ	૧૦૧૦—૧૦૨૨—૧૨
ભીમદેવ	૧૦૨૨—૧૦૭૨—૫૦

કરણ	૧૦૭૨—૧૦૯૪—૨૨
સિદ્ધરાજ	૧૦૯૪—૧૧૪૩—૪૯
કુમારપાળ	૧૧૪૩—૧૧૭૪—૩૧
અજિપાળ	૧૧૭૪—૧૧૭૭—૩
પાળમૂળરાજ	૧૧૭૭—૧૧૭૯—૨
ભોળોભીમદેવ	૧૧૭૯—૧૨૪૨—૬૩
ત્રિભુવનપાળ	૧૨૪૨—૧૨૪૪—૨
કુલ	૯૪૨—૧૨૪૪—૩૦૨

પાણેલા વંશ.

વિશળદેવ	૧૨૪૪—૧૨૬૨—૧૮
અર્જુનદેવ	૧૨૬૨—૧૨૭૫—૧૩
સારંગદેવ	૧૨૭૫—૧૨૭૯—૪
કરણપ્રેલો	૧૨૭૯—૧૩૦૪—૨૫
કુલ	૧૨૪૪—૧૩૦૪—૬૦

(૨૯)

ચાવડા વંશ.

૧ જ્યશિખરી.

ઈ. સ. ૬૯૯ માં પંચાસર નગરમાં જ્યશિખરી ચાવડો રાજ કરતો હતો.

એની કીર્તિ તથા ગુજરાતની આખાદીની વાત સાંભળી કનોજ દેશના કલ્યાણી નગરીના બળવાન રાજા ભૂવડે ગુજરાત જીતવાને પોતાના સેનાપતિ મીરને લશ્કર આપી મોકલ્યો. પણ તેને જ્યશિખરીના સેનાપતિ સૂરપાળે હરાવી પાછો કાઢ્યો. ત્યારપછી ભૂવડ પંડે ચડી આવ્યો. બાવન દિવસ ઘેરો રહ્યો. બારે લડાઈએ થઈ, તેમાં બન્ને તરફના હજારો લડવૈયા માર્યા ગયા. અંતે જ્યશિખરી મરાયાથી પંચાસર ભૂવડને હાથ ગયું, તેથી ગુજરાતમાં તેનો અમલ થયો.

૨ વનરાજ.

જ્યશિખરી ચાવડાએ અંતની વખતે પોતાની રાણી રૂપસુંદરી બારેવાઈ હોવાથી તેને પોતાના સાળા સૂરપાળ સાથે વનમાં મોકલી દીધી હતી.

રૂપસુંદરીને વનમાં મૂકીને પાછા આવતાં સૂરપાળે જ્યશિખરીના મરણની વાત સાંભળી તેથી તે સોરડના ડુંગરામાં નાશી ગયો.

વનમાં એક ભીલડીએ રૂપસુંદરીની બરદાસ કરી. વૈશાકી પુનમે રાણીને ડુંવર સાંપડ્યો. તે વનમાં અવતર્યો માટે તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું.

વનરાજ છ માસનો થયો એવામાં શિળગુણસુરી નામનો જાતિ

તેમને મળ્યો. તે વનરાજને તથા રૂપસુંદરીને પોતાને અપાસરે તેડી ગયો. ત્યાં વનરાજ ઉઠ્યો.

એકવાર ભૂવડની કુંવરી મિતળદેવીના માણસ ગુજરાતની અંગૂળી ઉધરાવી પુષ્કળ ધન, ઘોડા વગેરે લઈ જતા હતા, તેમના ઉપર હુમલો કરી વનરાજે સર્વે પડાવી લીધું, ને તે વડે સરસ્વતિ નદીને કાંઠે ઈ. સ. ૭૪૬ માં આણહિલપુર પાટણ બંધાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી.

આણહિલ નામે ભરવાડે વગડામાં માર્ગ અને સંતાઈ જવાની જગ્યાઓ બતાવી હતી તેટલા માટે રાજધાનીનું નામ આણહિલપુર પાટણ પાડ્યું.

શ્રીદેવી નામે વાણિઆણે તેના પરોણા ચાકરી કરી હતી તેથી તેણે તેને હાથે નિવડ કરાવ્યું.

આંખો નામનો વાણિઆે વગડામાં તેના કારભારી થયો હતો તેનું મુખ્ય કારભારી બતાવ્યો. એ કારભારીએ આંખાનેર શહેર વસાવ્યું હતું.

૩ પોગ્ગરાજ.

એ રાજા પાણુ એના બાપ વનરાજના જ્યેષ્ઠ પરાક્રમી હતો. એણે રાજમાં તથા ઉપજમાં વધારો કર્યો.

તે લગાઈમાં ચતુર અને શ્રી હતો. તીર મારવાનું કામ સાં રૂં જાણતો હતો, અને સાં જાણતો હતો. એણે એક ગ્રંથ પાણુ રચ્યો હતો. એના પછી એનો દીકરો જોમરાજ ગાદીએ બેઠો.

જોમરાજ.

એણે રાજ્યનો વિસ્તાર તથા દેશની દોલતમાં વધારો કર્યો.

એની પછી ભૂવડ, અને વિરસિંહ નામના રાજા થયા તેમના વખતમાં કોઈ જાણવા જેવી વાત બની નથી.

રત્નાદિત્ય.

એ રાજા પોતાનું વચન પાળનાર, સાચો, શૂરો અને અંગે બળવાન હતો. વળી હુચ્ચા, ચોર, ઠગારા વગેરે કૃષ્ટ માણસોને દેશમાંથી કાઢી મૂકી એણે પ્રજાને ઘણું સુખ આપ્યું. એના સારાં લક્ષણથી એ રાજા વખાણાયો છે.

સામતસિંહ.

એ નખળો ને દુર્ગુણી હતો. વનરાજના વંશમાં એ છેલ્લો રાજા થયો. એ દારૂડીઓ હતો. તેણે દારૂના નિશામાં તેના બેન લીલાદેવીના કુંવર મૂળરાજને રાજા આપી દીધું, પછી બાન આવ્યા કેડે પાછું માગ્યું તેથી મૂળરાજે તેને તથા પોતાના બીજા સર્વ મોસાળી-આને મારી નાખીને સોલંકી વંશની ગાદી કરી.

સોલંકી વંશની ઉત્પત્તિ.

કનોજના રાજા ભૂવડની છઠ્ઠી પેઢીએ ભૂવનાદિત્ય થયો. તેને ત્રણ કુંવર થયા હતા. તેઓનાં નામ ૧ રાજા. ૨ બીજા અને ૩ ન્ને દંડક. આ બાઈઓ યુગ્ગરાતમાં ફરવા આવેલ ત્યારે રત્નાદિત્યની કુંવરીનું રાજની સાથે સગપણ કરેલ. તે લગ્નથી મૂળરાજ કુંવર ઉત્પન્ન થયો, તે સોલંકીવંશનો પહેલો રાજા થયો.

મૂળરાજ.

પોતાના મામા સામતસિંહ વગેરેને મારી નાખીને એણે ગાદી મેળવી. તે વખતે ઉત્તરમાંથી અજમેરનો રાજા અને દક્ષિણમાંથી તૈલંગણનો સેનાપતિ તેનાપર ચડી આવ્યા.

આ બંને શત્રુને એક સાથે હરાવી કાઢવાને તેનામાં શક્તિ નહીં હોવાથી અજમેરવાળાને કેટલુંક ધન આપી પાછો વાળ્યો. ને પાર્થ સાથે લડાઈ કરીને તેને મારી નાખ્યો.

આ વખતે યુદ્ધરાતમાં સોમનાથનું પ્રખ્યાત તિર્થસ્થાન હતું. ત્યાં જત્રા કરવા જનારા લોકોને સોરઠનો રાજા અહરીપૂ જૂઠી લેતો, તેથી તેનાપર મૂળરાજાએ ચડાઈ કરી. અહરીપૂને મદદ કરવા કચ્છનો રાજા રાવ લાખો આવ્યો હતો. જુએ બંને શત્રુને મૂળરાજાએ હરાવ્યા ને માર્યા.

લાઠ દેશના રાજાએ મૂળરાજાનું અપમાન કર્યું, તેથી તેનાપર મૂળરાજાના કુંવર આમુડે ચડાઈ કરીને તેનો દેશ છતી લીધો.

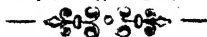
એની વખતમાં આજુથી નર્મદા સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. મૂળરાજા સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળાનું દેરું ચણાવવા માંડ્યું હતું પણ તે તેના અમલમાં પૂરું થયું નહોતું.

ધડપણમાં આગળના પાપથી પરતાઈને ડિગરમાંથી ખાદાણોને જોલાવીને એણે ધાણું ગામ દાનમાં આપ્યાં. એ ખાદાણોનો શાખા હાલમાં ઉદિચ્ય નામથી ઓળખાય છે.

મૂળરાજા બુદ્ધિવાન ને પરાક્રમી હતો પણ તે લોભી ને દુષ્ટ હતો. તેણે ૯૪૨ થી ૯૬૭ સુધી ૫૫ વરસ રાજ્ય કર્યું. એની પછી એનો કુંવર આમુડ ગાદીએ બેઠો.

૨ આમુડ.

તેને ત્રણ કુંવર હતા. તેમનાં નામ વલ્લભસેન, દુલ્લભસેન ને નાગરાજ. આમુડ તેર વરસ રાજ્ય કરી ૧૦૧૦ માં પોતાના વડા કુંવર વલ્લભસેનને રાજ્ય સોંપી પોતે કાશીએ ગયો.

ભસ્તખંડની ભૂગોળ વિદ્યા.

અમે પ્રગટ કરીએ. ગુજરાતી એથા ધોરણવાળા-
ને ઘણી ઉપયોગીએ. કિંમત દર નકલના અઢી
આના. પોસ્ટેજ અરથો આનો. સામગ્રી મંગાવનાર-
ને રૂપિઆની આઠ, અને પોસ્ટેજ મફત.

સુબોધ પ્રકાશ.

આ વાંચવા લાયક ઓપાન્યું અમારા તરફથી
દર મહિને બહાર પડેએ. વિદ્વાન પુરુષોએ એ વિશે
જાણીમત આપેએ. કિંમત વર્ષે ફક્ત પાંચ આના.
પોસ્ટેજ પણ આના. દથ પ્રત રાખનારને પોસ્ટેજ
માફ અને એક પ્રત ભિટ.

માસિક સાર સંગ્રહ.

આ માસિક ઓપાન્યું રાખવાથી બીજાં ઘણાં
ઓપાન્યાંની ખોટ પૂરી પડશે. લવાજમ વરસે એક
રૂપિઆ. પોસ્ટેજ મફત. એ વિશે પણ અમારા ત-
રફ લખ્યું.

પુરુષોત્તમ કાલાનજી ગાંધી—લીખલી.

